

laws, cultural norms, scientific work, and also a scientific judgement of a legal materials from the primary sources. Citations and expressions of outstanding public figures have brought powerful contributions to statehood development in Ukraine. In the article, a direct interrelation and interdependence of Ukrainian legal mentality were shown by the tolerance idea formation. Tolerance was a vital essence revealed by the people.

Key words: mentality, legal mentality, tolerance, sense of justice, leadership, equality, tolerance.

Отримано 14.04.2011

Ю. В. ГОЦУЛЯК

Юрій Вікторович Гоцуляк, аспірант Інституту політології та права Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, старший викладач Інституту права ім. князя Володимира Великого Міжрегіональної Академії управління персоналом

МОРАЛЬ ТА ПРАВО У ПРИРОДНО-ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ П. І. НОВГОРОДЦЕВА

Нині про Україну все ще говорять, як про пострадянську державу. Такий ярлик має не тільки історичні підстави, а й політичні, правові, ментальні. У Радянському Союзі панував позитивний підхід до права, що підкорював його державній владі. В Україні наслідки такого підходу наявні й сьогодні. Проблеми позитивного закону намагаються розв'язати за допомогою внутрішніх механізмів, які вже склалися. Разом з тим, на наш погляд, для якісних змін в українській правовій системі необхідний і якісно інший підхід до самої сутності права, до його витоків. Такий підхід ще століття тому відстоював видатний філософ-правознавець П. І. Новгородцев, який апелював до природно-правових ідей.

Серед сучасних українських та російських дослідників, які займалися науковою спадщиною та суспільно-політичною діяльністю П. І. Новгородцева можна назвати О. М. Литвинова, Ю. М. Оборотова, А. А. Козловського, С. І. Максимова, П. В. Алексеєва, Б. В. Смелянова, Ю. Я. Касяненко, В. А. Кудрявцева, В. П. Малахова, В. С. Нерсисянца, Л. Г. Удовики, В. І. Шамшуріна, Ю. С. Шемшученка, С. П. Рабіновича, Є. О. Фролову та ін. Усі ці дослідники, як правило, розкривали ті чи інші аспекти суспільно-політичної та наукової спадщини філософа або займалися тими чи іншими питаннями, які досліджував П. І. Новгородцев.

Метою статті є розкриття поглядів П. І. Новгородцева на взаємовідносини права і моралі.

У зв'язку із цим окреслено такі завдання:

– висвітлити ідеї Новгородцева стосовно спільних витоків моралі та права; показати актуальність такого підходу;

– проаналізувати погляди Новгородцева на автономну особистість, її значення для юридичної сфери.

– розкрити думки Новгородцева стосовно природного права – як права про «належне».

Перед тим, як зазначити особливості взаємозв'язку права і моралі, Новгородцев відзначав і їхню різницю, яка полягає в тому, що мораль – це сфера внутрішня, особистісна, а право має справу із зовнішніми відносинами в соціумі. Разом з тим філософ вважав це положення неповним. Він зазначав, що «... юридичні закони поряд з етичними мають апріорне походження... Вони ґрунтуються не на тому, що відбувається, а на тому, що повинно бути, згідно з вимогами розуму, хоча б дійсність не представляла для цього жодних прикладів»¹. Тобто, початково, право є чимось ідеальним, а ідеальне в свою чергу вказує на те, чому належить бути. Не можна говорити про виключно зовнішній характер права, зміст цього поняття цим не вичерпується. Безсумнівно, що право має зовнішнє вираження, але разом з тим воно знаходить своє джерело в свідомості людини. Новгородцев пише, що «... і моральний, і юридичний закони звертаються власне до внутрішньої суті людини, до її волі; причому, перший бере цю волю в усьому обсязі її моральних прагнень, а другий лише в її частковому прояві, у відомих зовнішніх діях»². Пошук настільки глибоких витоків права зумовлено відстоюванням останнього як окремого суспільного феномену, який має стояти над політикою. У юридичній науці склалася тенденція, що якщо право не є чимось наддержавним, то в такому разі воно цілковито є продуктом державної влади. І тоді правосвідомість перетворюється просто на певне ставлення до зовні нав'язаного порядку, а зовсім не як уявлення про належне, яке покоїться в нашому практичному розумі, і його критична роль по суті зводиться до простого «незадоволення». Філософ же дуже добре усвідомлює, що державна воля є дуже мінливою і часом набуває репресивного характеру. Право в такому разі просто санкціонує державну діяльність. Звідси утвердження моральних витоків права виправдано як теоретично, так і практично.

Новгородцев цілком справедливо відзначає, якщо моральні вимоги переходять і отримують свою санкцію в юридичній сфері, вони все одно залишаються моральними. Дійсно, ідеї справедливості, гуманності – це насамперед моральні ідеї. Якщо розглядати один і той самий принцип окремо в моральному вимірі, й ок-

ремо в правовому, то слід пам'ятати, що він висловлює одну і ту саму ідею, яка не може змінювати свій зміст. Різниця тільки в тому, що в одному випадку – це стосується здебільшого внутрішнього духовного становлення людини, а в іншому – її зовнішніх відносин з оточенням. І це підтверджує Новгородцев, чітко визначаючи співвідношення права і закону. «... Для права, що встановлює принцип свободи, важливо тільки, щоб окремі особи не порушували цього принципу своїми зовнішніми діями»³. А як вони ставляться до цього принципу – це уже сфера моралі. Філософ визначає різницю не онтологічно, а вже на рівні регулятивного. Тобто ідеї свободи, справедливості в будь-якому разі, як би ми їх не розглядали, мають своє спільне джерело – моральну свідомість особистості. Необхідно встановити в праві вищу безумовну норму, яка могла б служити моральним підґрунтям у суспільстві й абсолютною санкцією в законодавстві⁴.

Філософ дуже вдало ставить питання про співвідношення права і моралі таким чином: «Для моральної свідомості питання ставиться не про те, чи уготована для людства на землі в близькому або віддаленому майбутньому обитель блаженства, а в тому, чи має добро обов'язкове значення в житті чи ні»⁵. І з цим не можна не погодитись, адже якщо право не відноситься до цієї свідомості, тоді матиме місце правовий індивідуалізм щодо ідей добра, справедливості, гуманності. Наше моральне почуття говорить нам про те, що цього допускати не можна. Адже право спрямоване встановити не який-небудь порядок, а саме моральне спілкування. Цим підкреслюється значення цього явища для моральної свідомості особистості.

І. Кант визначав свій категоричний імператив як певний внутрішній закон, що диктує людині належну поведінку. Для Новгородцева питання про належне також стосується і правової сфери. Для позитивного розвитку права необхідний не тільки історичний досвід, а також орієнтири майбутнього. Природне право – це право майбутнього, оскільки воно вказує на те, що має бути, а не на те, що є зараз. Філософ зазначає: «Природне право підтримується свідомістю, що правові установи не байдужі для моральних наших прагнень, але перебувають з ними у взаємодії і взаємозв'язку»⁶. Ми вважаємо це принципово важливим моментом, який дає змогу виявити якісно інший підхід до державно-правової дійсності. Природне право, що втілює в собі моральні ідеї має складати зміст всіх політико-правових інституцій. В іншому разі право і держава мають розглядатись як силовий механізм примушення до певної поведінки, в повній відмові від моральних начал. Право стає просто інструментом. Новгородцев також підкреслює, що моральний характер права, його спільні з мораллю начала, є запорукою критичної функції природного права як права майбутнього відносно дійсності. Він ще називає це «моральним судом» над законом.

Новгородцев підкреслює: «Сила не в досягненні, а у вічному прагненні, у невинному прояві моральної енергії. Головне – не перестати хотіти і прагнути»⁷. «Ми хочемо, ми пристрасно бажаємо знайти відповідність між нашими почуттями і прагненнями, і зовнішнім перебігом подій»⁸. На наш погляд, подібний підхід має ґрунтуватися на будь-якому реформуванні. Адже фундаментальні зміни не відбуваються автоматично, вони мають дозріти політично, економічно і культурно, виходячи із зростаючих вимог народу до держави. Суспільство має бути ментально готове до серйозних реформ. Тому як для законодавця, так і для суспільства в цілому найважливішим завданням є об'єднання моральних прагнень народу з наявними політичними, економічними, правовими можливостями держави. Вилучаючи з права моральні показники, позбавляємо його таких характеристик як загальнозначущість і об'єктивність. Право не існує без моральності як окреме суспільне явище. Новгородцев вказує на суть аксіологічного аспекту в праві: «Мета природного права не в тому, щоб пояснити фактичний устрій державних відносин, а в тому, щоб вказати наскільки в даному устрої відображені моральні начала, які повинні лежати в основі правопорядку»⁹. Звідси слід виділити принципову різницю між «законністю» і «правопорядком». Принцип законності вимагає втілення закону, щоби всі додержувались його букви; при тому зміст самого закону не враховується, а як уже відмічено, характер позитивної норми залежить від характеру державної влади, що її видає. Отже, правопорядок не можна зводити до «законопорядку». Тому Новгородцев і зазначає, що правопорядок відображає моральний стан суспільства. А отже, цілком можливо, щоб у країні діяв принцип «законності», але при цьому не було правопорядку (це буває, коли закон має репресивний характер).

Новгородцев наполягає на важливості зв'язку права і моралі, тому що це визначає загальний вектор державного розвитку. «... Головним правотворним фактором свідомості є уявлення про нормальне, ідея належного. І в своєму існуванні, і в своєму розвитку право знаходить для себе вищу санкцію в цій ідеї, яка в одних випадках зв'язує державну владу відомими правовими засадами, а в інших – відкриває для неї свободу дій, в ім'я вищої мети»¹⁰. Ця ідея перебуває в моральній свідомості. Цим пояснюється те, що становить основу правосвідомості, – ідея належного. У сучасній літературі правосвідомість визначають як внутрішнє ставлення особи до права, але як правило, не вказують критерій, на основі якого формується це ставлення. На наш погляд, це має велике значення, тому що часто поняття правосвідомості застосовують просто для пояснення зв'язку особистості з правом як об'єктивним явищем. Але якщо можлива правотворчість, тобто активне втручання людини у формування правових інституцій, то треба визнати і те, що правосвідомість є частиною особистої свідомості людини, що полягає в незалежному уявленні людини про належне улаштування суспільних відносин.

У результаті розгляду взаємозв'язку права і моралі для Новгородцева принциповим є питання про автономію особистості. Філософ у цьому аспекті слідує за І. Кантом, виводячи етичну сферу з принципу особистості. Це підтверджує те, що для права, як і для держави, особистість є як джерелом, так і метою. «Односторонній розвиток ідеї суспільного виховання може приводити до висновку про таке всеосяжне покликання суспільства, при якому опиняється в небезпеці саме основне поняття моралі, тобто поняття автономної

особистості»¹¹. Автономна особистість – це основне поняття етики. Відтак, відмовитися від спільних джерел права і моралі – значить поставити автономну особистість поза правом, що в свою чергу суперечить сучасним поглядам на права і свободи громадян. У правовій сфері завжди буде існувати небезпека скасування в людині особистості, особливо це питання гостро стоїть тоді, коли право зводиться до позитивного закону, а значить до державної волі. Для Новгородцева важливим є розуміння права як принципу особистості, а не тільки як факту соціального життя. На наш погляд, таке переоцінювання цінностей у правовій сфері дасть змогу вивести право із «формальної визначеності» і зробити його частиною національної свідомості.

«Про існування норм природного права можна говорити тільки в тому сенсі, що наш розум автономний, що він представляє собою незалежне від зовнішнього законодавства джерело моральних суджень»¹². Визнаючи за розумом джерело моральних суджень, разом з тим визнаємо і моральний аспект у праві, адже розум оперує такими поняттями як ідеї, зміст яких полягає в тому, що вони не мають свого підтвердження в нашій емпіричній дійсності, а говорять нам про належне. В іншому разі, якщо за особистістю не вбачати подібного права морального судження, значить встановлення того, що є справедливим, що є добром буде прерогативою держави. Тому існує небезпека «державного волюнтаризму». Доктрина природного права, яку відстоює Новгородцев, зазначає такий правопорядок, який мав би місце безвідносно до державного свавілля, а у зв'язку із усталеними уявленнями суспільства про справедливість, гуманність. Як слушно зауважує О. М. Литвинов, що з ідеєю чистого права, яка є основною в ідеї держави і перша (ідея держави), і друга (ідея чистого права) мають перебувати у межах моральної ідеї, тобто ідеї справедливості, а не бути виключно вираженням сили¹³. П. І. Новгородцев показує, як у процесі розвитку світської держави стає зрозумілим, що спиратися тільки на владу та право недостатньо для створення міцного порядку, що дедалі голоснішими стають заяви про необхідність зв'язку права з моральністю¹⁴.

Новгородцев ставить питання про необхідність природного права взагалі, з точки зору суто практичної. І дає на це відповідь: «... Ми повинні встановити загальні принципи, які не тільки фактично, а й морально освячують перерви в дії позитивного права. Говорячи іншими словами, ми повинні прийти до ідеї природного права»¹⁵. Позитивний закон не може бути тим універсальним регулятором суспільних відносин, який задовольняв би громадян як в контексті «сутнісному» (тим, що джерелом його є державна влада), так і регулятивному (наприклад, існування прогалин у законі). Звідси виникає проблема – як врегулювати ці самі «перерви в дії позитивного права»? Для Новгородцева найліпшим регулятором є відомі усім природно-правові ідеї, які нам набагато ближчі, ніж грубі форми закону. Дійсно, в цьому і полягає суть аналогії права.

Отже, якщо право не має з мораллю спільних начал, тоді застосування принципу «аналогія права» стає доволі проблематичним. Той самий принцип рівності може втілюватись як надання всім рівних можливостей, визнання всіх громадян рівними перед законом, і взагалі, визнання за кожним його прав, і разом з тим цей принцип може розглядатись як тотальне зрівняння, що особистість перетворює на «особину». На наш погляд, питання недосконалості позитивних норм мають перерости з «проблеми закону» в «проблему права».

Новгородцев зазначає: «Проблема сучасної юридичної науки не в тому, що вона йде хибним шляхом, а в тому, що вона не завжди з належною ясністю підкреслює свої спеціальні завдання»¹⁶. І це абсолютно справедливо для сучасності. Юридична наука з її специфікою просто-таки не може бути відсічена від суспільного життя, так само як і не має зводитися до розв'язання нагальних практичних проблем, тому що багато питань, які потребують свого вирішення в рамках законодавства, ховаються в загальнокультурних процесах, в ментальних особливостях. Отже, моральність надає закону набагато вищі цілі, ніж практична злободенність сьогодення.

Виходячи з вищесказаного можна дійти таких висновків:

- природне право робить фундаментальним в юридичній галузі етичний аспект, підкреслюючи спільні витоки моралі та права;
- джерелом права, як і моралі, є особистісна свідомість, а не державна влада;
- Новгородцев зазначає, що для природного права первинний критерій ставлення його до дійсності – це моральний критерій, а тому право має виступати як моральна санкція стосовно закону;
- теорія природного права дає можливість виділити аксіологічний та телеологічний аспекти права, які становлять основу правосвідомості та правової культури; вища мета і вища цінність права – моральні; природне право – це право майбутнього, право про належне;
- виділення абсолютних джерел права уможливило онтологічний вимір права, що виводить його зі сфери історичного релятивізму.

¹ Новгородцев П. И. Учение Канта о праве и государстве // Вопросы философии и психологии. – 1901. – Кн. 3 (58). – С. 317.

² Там само. – С. 318.

³ Там само. – С. 326.

⁴ Шамиурин В. И. Идея права в социальной теории П. И. Новгородцева // Социологические исследования. – 1993. – № 4. – С. 97.

⁵ Новгородцев П. И. Об общественном идеале. – М.: Изд-во „Пресса“, 1991. – 640 с – С. 63.

⁶ Новгородцев П. И. Историческая школа юристов. – СПб.: Изд-во „Лань“, 1999. – 192 с. – С. 16.

⁷ Новгородцев П. И. Кант, как моралист // Вопросы философии и психологии. – 1904. – Кн. 76. – С. 33.

⁸ Там само – С. 25.

⁹ Новгородцев П. Государство и право // Вопросы философии и психологии. – 1904. – № 5 (75). – С. 511.

¹⁰ Там само. – С. 449.

¹¹ Трубецкой Е. Н. Новое исследование в философии Канта и Гегеля // Вопросы философии и психологии. – 1902. – Кн. 61. – С. 835.

¹² Там само. – С. 585.

¹³ Литвинов О. М. Філософія права Новгородцева П. І.: осмислення права і держави в контексті суспільного ідеалу: дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Луганська академія внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – Луганськ, 2005. – 240 арк.

¹⁴ Там само. – С. 145.

¹⁵ Новгородцев П. Государство и право // Вопросы философии и психологии. – 1904. – № 4 (74). – С. 447.

¹⁶ Там само. – С. 400.

Резюме

Розглянуто питання особливостей взаємовідносин права й моралі у вченні П. І. Новгородцева. Акцентовано увагу на спільних началах права та моралі, що санкціонує етичний аспект у правовій сфері. Розглянуто значення принципу «автономної особистості» у державно-правовій сфері.

Ключові слова: право, мораль, автономна особистість, моральна свідомість.

Резюме

В статье рассмотрены вопросы особенностей взаимоотношения права и морали в учении П. И. Новгородцева. Акцентируется внимание на общих началах права и морали, что санкционирует этический аспект в правовой сфере. Рассматривается значение принципа «автономной личности» в государственно-правовой сфере.

Ключевые слова: право, мораль, автономная личность, моральное сознание.

Summary

The paper deals with features of the relationship of law and morality in the teachings of P. I. Novgorodtsev. Attention focuses on the general principles of law and morality, which authorizes the ethical dimension in the legal field. Discusses the importance of the principle of "autonomous person" in the state-legal sphere.

Key words: law, morality, autonomous person, moral consciousness.

Отримано 25.03.2011

А. М. ДЕНИСОВА

Анна Михайлівна Денисова, аспірант Київського університету права НАН України

ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ФУНКЦІЇ

Розвиток сучасного суспільства пов'язується з підвищенням значення і ролі права як засобу упорядкування суспільних відносин та гарантування суб'єктивних прав. У цьому аспекті актуальним є дослідження засобів правового впливу на поведінку суб'єктів права, що і визначає сутність дії права. Складна, багатоаспектна поведінка громадян потребує регулювання, перш за все нормами закону. Держава, вирішуючи конфлікти в суспільстві, використовує право, яке стає найважливішим засобом здійснення соціального контролю. Для реалізації контролю, право користується своєрідними інструментами – засобами правового впливу на суспільні відносини, які, в свою чергу, поділяються на дві великі групи – правові стимули та правові обмеження. Означене зумовлює теоретичну і практичну актуальність аналізу правових обмежень.

Дослідження природи, сутності і функціонального призначення правових обмежень в сучасній юридичній науці має фрагментарний характер. Окремі аспекти прояву цих категорій, пов'язані, перш за все з їх класифікацією та функціями, були предметом дослідження С. С. Алексєєва, С. В. Бобровник, А. О. Вайшвила, О. М. Кисельової, О. В. Малько, С. В. Мірошник, Н. М. Оніщенко, О. Ф. Скакун, М. А. Тюремкова, Ю. С. Шемшученка. Однак, комплексне дослідження правових обмежень як засобу правового впливу відсутнє.

Метою цієї статті є аналіз правових обмежень як різновиду правових засобів через їх ознаки; обґрунтування критеріїв класифікації правових обмежень; визначення їх функціонального призначення та місце в системі інших засобів правового впливу.

Правові обмеження першочергово стали досліджуватися на галузевому рівні, відображаючи саме необхідність їх використання в конкретних сферах життєдіяльності. У галузевій юридичній літературі обме-